भावं न कुरुते कामं कायोऽत्यमपि शङ्करः ॥"
इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥*॥
वसन्ते वर्णनीयानि यथा,—
"सुरभौ दोला कोकिलमारुतसूर्यगतितरु-
दलोद्भिदः ।
जातीतरपुष्पचयाम्रमञ्जरीभ्रमरझङ्काराः ॥"
इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥*॥
अतिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
र्गतद्वितीयरागः । यथा,—
"रागाः षड्वेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥"
इत्यादि ॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—
"आन्दोलिता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"शिखण्डिबर्होच्चयबद्धचूडः
पुष्णन् पिकं चूतलताङ्कुरैश्च ।
भ्रमन् सदा वाममनोज्ञमूर्ति-
र्मतङ्गमत्तः स वसन्तरागः ॥"
अस्य गानसमयो यथा,—
"श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानसूक्तं मनीषिभिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
कल्लिनाथमते अस्य षड्रागिण्यो यथा । आन्धली १ गमकी २ पटमञ्जरी ३ गौड़करी ४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ हनूमन्मते हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्राः । किन्तु तेषां मध्ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखितम् ॥ सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा । देशी १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोड़िका ४ ललिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य वसन्तर्तुर्गानसमयः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेषः । यथा,—
"जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दत्रिभङ्गमाः ।
रतितालो वसन्तश्च जगज्झम्पोऽथ गारुडिः ॥"
इत्यादि ॥
"वसन्ततालो कर्णयो नगणो मगणस्तथा ।
जगज्झम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च स्वद्वयम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन् ।) शोणाक-प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुमण्वतो नर्मसुहृदः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे ।६।४४।
"सुप्रतीकस्य पुत्रश्च रुमण्वानित्यजायत ।
योऽस्य नर्मसुहृत्तस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥")
वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-विशेषः । यथा,—
"वसन्तकुसुमः सेलुः शूयितो द्विजकुत्सितः ॥"
इति शब्दमाला ॥
वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—
"प्रवालरसमौक्तिकाभ्रमिदं चतुर्भागभाक्
पृथक् पृथगथ स्फुटे रजतहेमतो हंशकके ।
अयोमुनगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्द्याखिलं
त्रुमेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्रथः ॥
द्रवैर्वृषनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः
पयःकदलिकन्दजैर्मलयजैर्जनाभ्युद्भवैः ।
वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिवक्षोऽग्नितः
समस्तगदहृद्भवेत् किल निजानुपानैरयम् ॥"
इति वृहद्योगतरङ्गिणी ॥
(अथापरश्च ।
"द्विभागं हाटकं चक्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकाः ।
चतुर्भागं शुद्धमभ्रं प्रवालं मौक्तिकन्तथा ॥
भावयेद्गवदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च ।
वासालाक्षारसोदीर्यरम्भाकन्दप्रसूनकैः ॥
शुतपत्ररसेनैव मालत्याः कुङ्कुमोदकैः ।
पश्चाद्दृन्दगमदैर्भाव्यं सुगन्धिरससम्भवम् ॥
कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्व्वकः ।
गुञ्जाद्वयेन संसेव्यः सितामध्वाज्यसंयुतः ॥
मेहघ्नः कान्तिदश्चैव कामदः पुष्टिदस्तथा ।
वलीपलितनाशश्च स्मृतिभ्रंशं विनाशयेत् ।
पुष्टिदो बल्य आयुष्यः पुत्रप्रसवकारकः ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव चयमेकादशन्तथा ।
तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)
वसन्तघोषी [न्], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा । घुष + णिनिः ।) कोकिलः । इति केचित् ॥
वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + डः ।) वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-कालोद्भवे, त्रि ॥)
वसन्ततिलकं, क्ली, (वसन्तस्य तिलकमिव ।) पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
"ज्ञेयं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥
फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या
लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति ।
वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो
यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
औषधविशेषः । यथा,—
"अभ्रारलूदहनसैन्धवविश्वशुक्र-
चूर्णं करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।
नैवं प्ररोहति पुनर्गदजः स्वहेतो-
स्तस्मै वसन्ततिलकेरपि कल्पकल्पम् ॥"
इति वृत्तरत्नावल्यां गुदजरोगचिकित्सा ॥
(अन्यविधमौषधम् । यथा,—
"हेम्नो भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहाश्मयः पारदा-
श्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलश्चैकीकृतं मर्द्दयेत् ।
सूताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुजा
सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्रथा ॥
कस्तूरीघनसारमर्द्दितरसः पश्चात् सुसिद्धो
भवेत् ।
कासश्वासक्षयपित्तवातकफवित्तपाण्डुक्षयादीन्
हरेत्
शूलादिग्रहणीं विषादिहरणो मेहांस्तथा
विंशतिम् ॥
हृद्रोगादिहरो ज्वरादिशमनो वृष्यो वयोवर्द्धनः
श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको भुक्तुक्षयेनोदितः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥)
वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्रवृक्षः । कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वमेदिनी ॥
वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । ते, २३३॥ गञ्जिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसन्तद्रुः, पुं, (वसन्तस्य द्रुर्वृक्षः ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।) श्रीपञ्चमी । यथा,—
"मकरस्थे सहस्रांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ! ।"
इत्यारभ्य ।
"पञ्चम्याञ्च जगद्धात्रीं प्रातरेव नदीजलैः ।
स्नापयित्वा सलक्ष्मीकां कुङ्कुमैर्मारकतैरपि ॥
वसन्तपञ्चमी नाम सर्व्वपापप्रमोचनी ।
वसन्तश्च समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये ! ॥
वसन्तरागमवधात् श्रियमाप्नोत्यभीप्सिताम् ।
श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां सुनयः प्रवदन्ति वै ।
वर्णयेदेकभक्तेन श्रियो न विच्युतिर्भवेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥
अन्यच्च ।
"माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
नवैः प्रवालैः कुसुमैरक्षतैर्विशेषतः ॥
नीराजनोत्सवं कृत्वा भक्त्या संमान्य वैष्णवान् ।
वसन्तरागं जनयन् गीतवाद्यादि कारयेत् ॥"
तदुक्तम् ।
"श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरेः ।
वसन्तरागः कर्त्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥
कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनोत्सवम् ।
स्याद्वसन्त इव प्रेयान् वृन्दावनविहारिणः ॥"
इति हरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
वसन्तसखः, पुं, (वसन्तस्य सखा । "राजाहः सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल्-गुनोत्सवः । यथा,—
"फाल्गुन्यां पौर्णमास्यान्तु विद्याहेत्वोः सह
श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनोत्सवम् ।
भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तद्विधिश्चेदपेक्षते ।
यः श्रीयुधिष्ठिरस्योक्तो यत्तं भगवता स्वयम् ॥"
तस्माद्वाह्मणश्च तत्रैव ।
"एवं यः कुरुते पार्थ शास्त्रोक्तं फाल्गुनोत्-
सवम् ।
मन्वादाश्च सिद्धान्ति तस्य सर्व्वे मनोरथाः ॥
हृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां
प्रातर्व्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।